

Thijs Kleinpaste

Tegenover Dostojevski

De mooiste vriendschap uit
de Russische literatuur

2019 Prometheus Amsterdam

Voor mijn vrienden Bart en Daniël.

© 2019 Thijs Kleinpaste
Omslagontwerp en -illustratie CMRB
Zetwerk Elgraphic
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 3209 5

O

Een van de mooiste literaire reeksen die in Nederland sinds jaar en dag wordt uitgegeven is de Russische Bibliotheek, bedacht en verzorgd door uitgeverij Van Oorschot. Tot de hoogtepunten uit de serie behoort onder andere het verzameld werk van Fjodor Dostojevski.

Heel soms beneemt de omvang van de Bibliotheek – goed voor ruim vijftien decennia Russische literatuur – echter het zicht op wat níet werd verzameld. De delen die werden gewijd aan Toergenjev, bijvoorbeeld, omvatten zijn romans en beroemdste korte verhalen, en ook een keuze uit zijn brieven, maar zijn literaire memoires ontbreken, zodat de lezer amper iets te weten komt over Toergenjevs herinneringen aan zijn dierbare vriend, de criticus Vissarion Belinski.

Minder bekend is bovendien dat de Russische Bibliotheek ook een deeltje bevatte waarvan de uitgever, na kritiek, besloot geen nieuwe druk te laten verschijnen. In dat deel waren geheel tegen de gewoonte in niet één, maar vier schrijvers opgenomen: Vsevolod Garsjin, Alexander Herzen, Vladimir Korolenko en Michail Lermontov. Critici vonden dat men een vergissing had gemaakt door hun werk in één deel samen te brengen. Het goede aan de Russische Bibliotheek was immers dat in de delen steeds het werk van één auteur was samengebracht, in plaats van

selecties van meerdere schrijvers, die soms maar weinig met elkaar gemeen hadden. De uitgever gaf hun gelijk: het deeltje werd niet herdrukt, verdween stilletjes uit de roulatie, en is inmiddels een verzamelobject dat alleen antiquarisch nog te vinden is.

Het ongelukkige resultaat daarvan is echter dat de misschien wel beste literair-filosofische essays uit het midden van de negentiende eeuw, die van Alexander Herzen, daardoor in de Russische Bibliotheek ontbreken.

Zeggen dat het spijtig is dat Herzens essays in de Bibliotheek ontbreken, terwijl voor Dostojevski nooit gebrek aan belangstelling is, is ook beweren dat er iets waardevols of belangrijks verloren gaat als hij niet langer gelezen wordt. Dat Dostojevski's werk niet mag ontbreken spreekt voor zich. Maar wat maakt het zo urgent om Herzen te lezen?

Een deel van het antwoord geeft Dostojevski zelf. In zijn *Dagboek van een schrijver* memoreerde hij dat hij in een gesprek met Herzen vol lof was over een van zijn belangrijkste werken, *Van de andere oever* (de essays uit het teruggetrokken deel), waarin hij de balans opmaakte van de Revolutie van 1848. Wat Dostojevski beviel was dat Herzen zijn gesprekspartner en tegenstander in de als dialoog geschreven essays 'heel intelligent' had gemaakt en dat hij zichzelf niet spaarde. En het maakte dat hij Herzen ondanks de diepe ideologische kloof die tussen hen gaapte 'een buitengewoon mens' vond.

Die waardering weerhield Dostojevski er overigens niet van om Herzen in zijn roman *Boze geesten* op de hak te nemen. En ook Toergenjev moest het ontgelden. Hij werd – nog een heel stuk genadelozer – vereeuwigd als

de gelauwerde maar hopeloos ijdele schrijver Karmazinov. (Dostojevski's biograaf Joseph Frank benadrukt dat de vijandigheden tussen de twee ooit waren begonnen door Toergenjev: samen met de criticus Nekrasov had hij toen ze nog piepjong waren een pesterig gedicht geschreven waarin ze Dostojevski het nieuwste 'puistje op het gezicht van de Russische literatuur' noemden.)

Boze geesten was Dostojevski's aanklacht tegen wat 'de nieuwe generatie' was gaan heten, de generatie van de 'nihilisten' (naar de term die Toergenjev ze als titel had gegeven in zijn roman *Vaders en zonen*). Dostojevski moest niets hebben van die generatie, en meende bovendien dat Herzen en Toergenjev verantwoordelijk gehouden konden worden voor het feit dat de nihilisten ten tonele waren verschenen.

Dostojevski's grootste romans zijn dikwijls lange, uitgesponnen aanklachten tegen de ideeën (of zijn voorstelling van die ideeën) van die jonge generatie, en tevens tegen de generatie van Herzen en Toergenjev, die de intellectuele voorwaarden had geschapen waaronder zij zich hadden kunnen oprichten. De ideeën van de nihilisten mogen voor het gemak worden samengevat als revolutionair radicalisme dat het oude idealisme van de meer liberale generatie vóór hen versleet voor ineffectief, romantisch gezemel, en in plaats daarvan zijn hoop vestigde op een plotselinge en zo nodig gewelddadige omverwerping van de oude orde, waarna een nieuwe, veel betere samenleving begonnen kon worden die rationeler en rechtvaardiger zou zijn. Nikolai Tsjernisjevski, de officieuze aanvoerder van die generatie, had in zijn pamflettistische roman *Wat te doen?* een gloeiende

rationele sociale utopie opgetuigd, en daarmee een voorschot genomen op de nieuwe samenleving.

Die wereld zou echter, vreesde Dostojevski, uitdraaien op een tot in de kleinste details gekalibreerde mierenhoop: een eindeloos verbeterde en eindeloos geperfectioneerde, maar daardoor niet langer menselijke samenleving.

Het was echter de generatie daarvoor, met voorop Belinski, Herzen en Toergenjev (die hij nog kende uit zijn eigen jonge jaren) die verantwoordelijk was voor de puinhoop waarin Rusland verkeerde. Zij waren het die water op de radicale, ‘nihilistische’ kiem hadden gegoten en valse goden de stad binnen hadden gelaten.

De oorspronkelijke vraag waarom Herzen, en ook Belinski en Toergenjev, gelezen zouden moeten worden is daarmee echter strikt genomen nog niet helemaal beantwoord. Wellicht moeten we voor het antwoord op het laatste deel van die vraag kijken naar de hedendaagse pleitbezorgers van Dostojevski. Zijn romans, beweert men, zeggen iets fundamenteels over het leven: Dostojevski begrijpt iets over de mens en de menselijke conditie wat belangrijk is en tijdloze geldigheid bezit, of op zijn minst iets wat ook vandaag de dag nog relevant is. In die context wijst men bijvoorbeeld naar *Aantekeningen uit het ondergrondse*, dat een bijdrage vormde aan de hevige polemiek die in Rusland was losgebarsten na publicatie van Toergenjevs *Vaders en zonen*, en waarop Tsjernisjevski's *Wat te doen?* eveneens een reactie was.

Wie die roman leest en een kleine studie maakt van Dostojevski's man uit het ondergrondse kan weinig anders dan tot de conclusie komen dat elk soort sociaal of

politiek idealisme, of elk verlangen naar de verbetering van het algemeen welvaren van de mensheid met rationele middelen, tot mislukken gedoemd is. Dostojevski toont ons de mens zoals die in het diepst van zijn wezen is: als een afstotelijk en wrokkig creatuur, zo gevangen in zijn eigen geboorneerde gedachten dat van goede bedoelingen in een wereld die het met zulke types moet zien te rooien niets terecht zal komen. Al was het maar omdat de man uit het ondergrondse zich tot zijn laatste snik zal verzetten tegen de verbetering van de sociale wereld om te bewijzen dat met zijn vrije wil niet gesold kan worden.

En zo bewijst Dostojevski een ongevraagde maar noodzakelijke dienst aan iedereen die denkt dat de mensheid beter af zou kunnen zijn, of zich blijvend zou kunnen oprichten uit haar ellende, als de samenleving maar op de juiste wijze zou worden ingericht. Dostojevski's gunstig gezinde critici hameren steeds op dat punt: de figuren uit zijn romans leggen eigenschappen bloot van de mens die we liever niet zien of willen onderkennen, maar die er nu eenmaal zijn. De mens is agressief, opvliegend en onredelijk tot in het diepst van zijn wezen. Het oeuvre van Dostojevski is één uitgesponnen aanklacht tegen alle hoogmoedige en onjuiste aannames die de mens over zichzelf in het leven roept. Waarom is dat belangrijk? Omdat sommige lessen nu eenmaal elke keer opnieuw geleerd moeten worden. Wat Dostojevski aanschouwelijk maakt is dat elk visioen over betere mensen in een betere wereld op zijn best een ideaal is tegen beter weten in, omdat mensen geneigd zijn tot irrationaliteit, zelfsabotage en tot wreedheid, en nog liever de hun beschikbare vrijheid gebruiken om hun eigen welzijn te ondermijnen dan zich over te geven aan de voorschriften van de rede of het ver-

stand. Krab aan het dunne laagje vernis en de mens (dé mens – altijd weer die abstractie!) bewijst dat hij lang niet zo verlicht of vooruitstrevend is als hij wellicht zelf hoopte, of had doen voorkomen. En misschien is het zelfs wel noodzakelijk om te erkennen dat de mensheid überhaupt niet zo'n behoefte voelt aan verheffing uit haar onmondigheid. Dát is wat Dostojevski bewijst.

Het is verleidelijk om Dostojevski te zien als de gepokte scepticus die onverbiddelijk door elk soort pretentie heen prikt, of om hem te beschouwen als de boodschapper van een pijnlijke waarheid over hoe onverbeterlijk en onaangenaam mensen nou eenmaal zijn. Maar dat is ook een onbevredigende lezing. De vraag is of Dostojevski zijn werk schreef onder invloed van een van elke illusie losgemaakte scepsis – en het antwoord luidt ontkennend. Dostojevski was geen scepticus. Als hij iets was, dan was hij een amateurprofeet, en in zijn politieke opvattingen een bondgenoot van kerk en autocratie. Zijn ontmaskering, als dat het al is, van het geloof in vooruitgang gaat niet zozeer terug op scepsis, maar wortelt in een eigen, concurrerende orthodoxie. In zijn kritiek op Belinski, Herzen en Toergenjev herhaalt Dostojevski steeds weer dat de oorsprong van hun verdwazing gelegen was in het feit dat ze atheïsten waren: het probleem – zowel hun politieke als persoonlijke zonde – was hun goddeloosheid. De ideeën waartegen Dostojevski tekeergaat zijn ongeschikt voor mensen juist omdat ze zondig zijn; mensen kunnen niet worden vertrouwd zich te laten leiden door de rede of het redelijk verstand. Als de gevallen die ze zijn raken ze, aan hun lot overgelaten, onvermijdelijk los van hun morele ankers.

Wat Dostojevski zijn lezers eindeloos voorschotelte is in feite een nogal gestoorde variant van de zondeval. De boom der kennis uit het paradijs is nu het gedachtegoed van de Franse Revolutie en haar uitlopers uit de negentiende eeuw, maar heel veel meer heeft het niet om het lijf. En trouwens, merkte Vladimir Nabokov eens vilein op, als Dostojevski zulke grote inzichten heeft in de menselijke natuur, dan is het toch op zijn minst eigenaardig dat zijn personages zo vaak psychopaten blijken te zijn. Dostojevski's grote inzicht in wat het betekent mens te zijn is in die zin misschien toch minder diepzinnig dan zijn pleitbezorgers soms doen geloven. De boutades tegen de vooruitgang mogen dikwijls spitsvondig zijn of tot een instemmend meesmuilen verleiden, maar een indrukwekkend denker maakt dat hem nog niet.

En Dostojevski's scepsis? Daarvan is bij de denkers en schrijvers tegen wie hij het hardst tierde dikwijls meer te vinden dan in zijn eigen werk, en in die zin is deze inleiding wellicht weinig meer dan een wat omslachtige manier om te zeggen dat er schrijvers zijn die de moeite van het lezen minstens evenveel waard zijn. En zo zijn we, andermaal, bij Belinski, Herzen en Toergenev. Dostojevski's oeuvre is, naast een aanklacht tegen hun nefaste invloed op de jonge generatie, soms ook de getuige van een van de mooiste en fascinerendste vriendschappen uit de Russische literatuur tijdens de negentiende eeuw.

In de verzamelde werken van Belinski, Herzen en Toergenev, is – soms indirect, maar onmiskenbaar – een discussie te ontwaren over de vraag welke morele plicht en ethische verantwoordelijkheid het maatschappelijk bewuste individu heeft tegenover zijn omgeving, en tegen-

over de politieke vraagstukken van zijn tijd. En meer dan uit Dostojevski's werk stijgt uit hun gesprek en vriendschap een doorleefde en daarmee menselijker soort sceptis op die weliswaar eveneens argwanend staat tegenover utopische heilsverwachtingen, en zich geen illusies maakt, maar die ook niet – en dat is het essentiële verschil – lijkt te bestaan uit enkel apocalyptische visioenen over het tegendeel; zinnebeelden van catastrofe en totaal moreel verval.

Het leven van Belinski, Herzen en Toergenev (en dat van Dostojevski) speelde zich af tegen een historische context die bepaald werd door de erfenis van de Franse Revolutie van 1789 en haar naschokken die Europa op zijn grondvesten hadden doen schudden en nog decennia voelbaar bleven. Voor iedereen die het gelukkige voorrecht bezat van een opleiding en de maatschappelijke status om zich bezig te houden met sociale vragen was het onmogelijk om niet gegrepen te zijn door het overweldigende besef dat men zich in de kraamkamer van een nieuw tijdperk bevond – een tijdperk dat voor het eerst in de Europese geschiedenis niet meer vanzelfsprekend een beroep deed op een door God gegeven orde, maar in een wereld voorzag die door mensen zelf, zover mogelijk, vormgegeven werd. Het ancien régime had afgedaan, en aan de horizon verrees een nieuwe, meer rechtvaardige toekomst. Wie niet onverschillig was voor die verwachtingen, voelde dat zijn bestaan betekenis kon krijgen door zich eraan te wijden de grote sociale omwenteling dichtbij te brengen die komen zou – die komen móest.

Belinski, Herzen en Toergenev ontmoetten elkaar op literaire bijeenkomsten of op hun studeerkamers, in Rusland en in Europese hoofdsteden, en zochten een ant-

woord op de vragen die de wereld ze had toegeworpen. Ze wisselden van gedachten in brieven, in urenlange discussies, in essays – en altijd spraken ze daarbij ook over de vraag wat het individu te doen staat, hoe men zich moet verhouden tot de politieke vraagstukken van de tijd, tegenover politieke ideeën, verandering, en wat het betekent om partij te kiezen.

En tegenover die gedachtewisseling stond Dostojevski – als contrapunt en getuige.